

Соціальні комунікації

УДК 1:316.4

ДЗЬОБАНЬ О.П., доктор філософських наук, професор,
головний науковий співробітник Наукової лабораторії протидії
злочинам у сфері державної безпеки Інституту дослідження
проблем державної безпеки Служби безпеки України

**КОМУНІКАЦІЯ: ДО ПИТАННЯ ПРО КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ
ДЕФІНІЦІЇ В СОЦІАЛЬНІЙ ФІЛОСОФІЇ**

Анотація. Проаналізовано комунікативні соціальні процеси як певні рушійні сили розвитку суспільства, доповнені базові уявлення соціальної філософії на підставі ретроспективного аналізу поняття “комунікація”. Надано загальну характеристику поняття комунікації, досліджено генезис комунікації як соціального феномену, інтерпретовано концептуалізацію поняття комунікації в соціальній філософії.

Аннотація. Проанализированы коммуникативные социальные процессы как определенные движущие силы развития общества, дополнены базовые представления социальной философии на основании ретроспективного анализа понятия “коммуникация”. Предоставлена общая характеристика понятия коммуникации, исследовано генезис коммуникации как социального феномена, интерпретирована концептуализация понятия коммуникации в социальной философии.

Summary. Communicative social processes are analyzed as certain driving forces of society development, base notions of social philosophy are complemented on the basis of retrospective analysis of concept “communication”. General description of concept “communication” is given, genesis of communication is explored as the social phenomenon, conceptualization of the concept “communication” is interpreted in social philosophy.

Ключові слова: комунікація, суспільство, особистість, інформація, спілкування.

Комунікація торкається сьогодні практично всіх сфер буття сучасної людини – політичної, фінансово-економічної, соціальної, культурно-освітньої, побутової тощо. Навіть попередній погляд на суспільні трансформації, що відбуваються, свідчить про стрімкий розвиток комунікаційних процесів. Зміни комунікацій змінюють світ, його цілісність. Виникає проблема комунікацій як феномену соціального життя, невіддільного від проблеми відносин людей, які формують людину як суб’єкта, що розвиває у своїй діяльності суспільство. Зростання значущості цього явища в суспільстві, необхідність дослідження його впливу як на особистість, так і на суспільство в цілому створюють потребу теоретичного узагальнення комунікації в рамках соціальної філософії.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що гіпотеза про посилення ролі комунікацій у суспільстві, яке глобалізується, приводить до того, що в центр досліджень ставиться сфера знань про процеси, які протікають між феноменом комунікації й власне суспільством, про їх взаємопроникнення, взаємопереходи. Це відкриває шлях до вирішення проблеми суспільства як цілого і часткових проблем однієї через одну у формі специфічних концепцій соціальної філософії. Формулювання основної проблеми у даному контексті виражається в тому, що деяка сутнісна сторона суспільства (комунікація) розглядається як один з його аспектів, який виступає стимулом розвитку цілого (суспільства), умовою його розвитку.

Схожа методологія (виділення деякого змістовного ядра, яке служить основою для формування концепції цілого) розвивається і в західній соціальній філософії, що, на думку Ю. Хабермаса, пов'язано із зростаючою роллю “комунікацій як продуктивної сили” [1, с. 85]. Позиція Ю. Хабермаса, що ставить проблему комунікацій в основу аналізу суспільства як цілого, служить додатковим яскравим підтвердженням тематичної й методологічної актуальності даної проблеми.

Тим самим у даній статті ставиться мета проаналізувати фокус комунікативних соціальних процесів як певних рушійних сил розвитку суспільства, доповнити уявлення, що склалися у цій сфері на підставі ретроспективного аналізу поняття “комунікація”. У зв'язку з цим, надамо загальну характеристику поняття комунікації, дослідимо генезис комунікації як соціального феномену, інтерпретуємо концептуалізацію поняття комунікації в соціальній філософії.

Термін комунікація (від лат. *communico* – роблю спільним, пов'язую, спілкуюсь), спілкування, обмін думками, відомостями, ідеями – це специфічна форма взаємодії людей у процесі їх життєдіяльності. Комунікація в сучасних умовах є надзвичайно важливим зрізом соціальної реальності, що володіє всією сукупністю базових характеристик суспільства: системності, структурності, процесуальності, функціональності, інституційності. Тому не дивно, що про комунікацію ведуть мову й пишуть дуже багато – саме це поняття стало вмщати в себе величезну кількість значень і контекстів. Незважаючи на таке широке розповсюдження, дане поняття є одним з найдискусійніших і поліваріантних: від уявлень на рівні процесів свідомості, світогляду й відносин між людьми до розуміння різного роду технічних мереж і операцій, що відбуваються в них. В даний час наука намагається знайти загальні властивості й закономірності, притаманні багатогранному поняттю “комунікація”, але поки воно багато в чому залишається інтуїтивним і одержує інваріантні смислові наповнення в різних галузях людського знання.

Існування різноманітних визначень комунікації, з одного боку, свідчить про наявність безлічі дослідницьких перспектив і підходів до аналізу, з іншого – породжує відому складність з вибором методів дослідження. Проте, ще одна важлива характеристика комунікації полягає в тому, що вона є відправною точкою для створення розгорненої концептуалізації комунікації від початкового поняття в рамках окремих наук до категорії соціальної філософії, яка дозволить спрямовувати й структурувати теоретичне дослідження.

Концептуалізація позначає процес створення концептуальної моделі дослідження тих або інших соціальних явищ, фактів, процесів. У процедурному плані концептуалізація забезпечує теоретичну організацію матеріалу й схематизацію зв'язку понять, що відображають можливі тенденції зміни референтного поля об'єктів. Як спосіб організації розумової роботи концептуалізація дозволяє рухатися від первинних теоретичних концептів до все більш абстрактних конструктів, розгортаючи всю теоретичну структуру. В цьому відношенні концептуалізація є співвідносною з інтерпретацією, що дозволяє вписувати одне знання в інше, більш загальне.

Концептуалізація припускає три етапи:

1) ретроспективну реконструкцію дослідницького й теоретичного контекстів, у яких сформувалося уявлення про природу й суть комунікації. Розгляд контексту має на увазі виділення теоретичних і філософських підстав;

2) характеристику основних понять, пов'язаних з ключовим (комунікацією), які використовуються в ході дослідження, виявлення теоретичних зв'язків між ними;

3) аналіз пояснювальних можливостей вибраного підходу стосовно комунікації: розгляд різних проявів і форм комунікації (соціальна комунікація, масова комунікація,

засоби масової комунікації тощо), а також критична рефлексія, яка пояснює дослідницьку перспективу.

Звичайно, звернення до комунікації виникло не випадково. ХХІ століття характеризується істотним прогресом у комунікації. Цей прогрес виразився, по-перше, у тому, що склалися засоби масової інформації й інформатика – новий вид комунікаційної діяльності, народжений науково-технічним прогресом; по-друге, в тому, що за допомогою цього нового виду стали складатися й нові комунікаційні відносини людей; по-третє, в тому, що змінився зв'язок комунікації з виробничою й культурною діяльністю людей.

Комунікація, згідно з точкою зору К. Ясперса, є універсальною умовою людського буття. Російський філософ М. Петров акцентує увагу на тому, що комунікація – найширший термін, “пов’язаний з координацією діяльності тих, хто вже став поколінням, “абсолютно” усіх наявних і можливих змін, тобто тих, хто пройшов процедуру соціалізації, успадкував певний фрагмент знання, став повноправним членом суспільства” [2, с. 41-42]. На відміну від комунікації тварин, людські форми комунікації характеризуються головним чином функціонуванням мови.

Проблемою комунікації займалися представники найрізноманітніших напрямів філософії: від трансцендентальної феноменології Е. Гуссерля й аналітичної філософії до філософської герменевтики й постмодернізму. Незважаючи на беззаперечний постулат, що феномен комунікації існував завжди в людському суспільстві, самого терміна комунікації в сьогоdnішньому розумінні, ще, строго кажучи, не було. Оскільки тема історичного аналізу витоків і еволюції поняття “комунікація” є достатньо спеціальною як для філософів, так і для істориків і філологів, важливо хоч би дуже стисло (не намагаючись обійняти неосяжне) представити найбільш знаменні події історії формування цього поняття.

Витоки філософського розуміння комунікації беруть початок в давньогрецькій філософії й пов’язані з діяльністю софістів (V – IV ст. до н.е.), які розвивали риторичу як мистецтво мови (Протагор, Горгій, Гіппій).

Сократ поклав початок моральної філософії й виробив особливий метод діалектики як способу міркування в діалозі у формі питань і відповідей через зіткнення різних точок зору (метод майєвтики – метод вилучення прихованого в людині знання за допомогою майстерно підібраних і поставлених запитань). Вже у той час комунікація осмислювалась не тільки як необхідна умова розвитку людини, одне з джерел його пізнання, але і як шлях усвідомлення нових знань і відкриття істини.

Продовжуючи сократівську позицію, Платон також всіляко підкреслював неможливість існування окремої ізольованої людини. Він указував на те, що сама по собі людина є недостатньою істотою і тому прагне до спілкування. Розуміючи останнє як обмін думками між людьми, Платон у діалозі “Федр” вказав не тільки на інформаційну природу спілкування, але й на його технологію у формі мови й писемності. Особисті відносини, що виникають між індивідами в процесі спілкування, зображаються ним як “розумні відносини взаємного використання” [3, с. 249]. Отже, у Сократа і Платона філософська рефлексія виступає у формі діалогу як інтелектуального спілкування людей.

Творцем першої загальної схеми процесів спілкування можна назвати Аристотеля. Він формулює завдання риторики як з’ясування засобів і методів ефективного переконання. Крім того, можна відзначити найважливіший момент у становленні уявлень про комунікацію, а саме – у Аристотеля достатньо цілеспрямовано вживається термін “спілкування” (*homilia*). У “Риториці” він писав, що для будь-якого акту

спілкування необхідними є три елементи [4, с. 15]: 1) особа, яка говорить; 2) мова, яку ця особа вимовляє; 3) особа, яке цю мову слухає.

Грецькі традиції були розвинені стародавніми римлянами (Цицерон, Марк Фабій Квінтіліан) [5, 6]. У цілому, антична риторика з'явилася першим важливим етапом у концептуалізації поняття комунікації, у становленні й розвитку комунікативної теорії і практики. Та все ж суспільна думка античності була здатна зробити лише перші кроки в даному напрямі: рівень реального розвитку був ще дуже низьким для того, щоб проблема спілкування набула серйозного значення в суспільній свідомості.

Середньовіччя в особі теоретиків риторики і практики гомілетики (церковно-богословської науки, що досліджує правила церковної красномовності або проповідництва) дещо підсилило спадщину античності. Характеризуючи специфіку комунікацій кінця епохи Середньовіччя, Й. Хейзінга відзначає: “У всякій речі шукали урок, який там знаходився, етичне значення як найістотніше зі всього, що там було. Всякий історичний або літературний епізод виявляв тяжіння до кристалізації в притчу, етичний зразок, приклад або довід; усілякий вислів перетворювався на сентенцію, в текст” [7, с. 275]. Починаючи з епохи Відродження, риторика все більше переміщує фокус дослідження комунікації в царину художньої мови.

Наступний етап в осмисленні комунікації пов'язаний з творчістю Т. Гоббса, який по суті доповнив уявлення Платона й Аристотеля про роль мови і словесних понять як інструменту спілкування. Гоббс фактично підійшов до дуже важливого висновку. Він вважав, що спілкування здійснюється за допомогою знаків (мови, жестів тощо). Зокрема Гоббс розрізняв два види мовних імен. Імена, призначені для власного пригадування, він називав “мітками”. Інші “через їх застосування” – це “знаки”, коли “багато людей, що користуються одними й тими ж словами, позначають (за допомогою їх зв'язку і порядку) один одному свої поняття або думки” [8, с. 23 – 24]. На відміну від міток, призначених для індивідуального користування, знаки (насамперед мовні) служать засобом спілкування між людьми.

Б. Спіноза, а потім і французькі матеріалісти XVIII ст. розглядали комунікацію як властивість людської природи. Спіноза особливо підкреслював специфічність людського спілкування у зв'язку з наявністю у людей розуму й здатності раціонально мислити. К. Гельвецій і особливо П. Гольбах, не заперечуючи в цілому раціоналістичних посилок спілкування, далі деталізують проблему, звертаючись до понять розумних потреб, користі й інтересу. У праці “Катехізис природи” П. Гольбах аналізує й окремі форми спілкування, зокрема, він зупиняється на таких проявах спілкування, як дружба, вірність, довіра тощо [9, с. 50]. У зв'язку з цим, П. Гольбах підкреслив важливу умову спілкування – наявність деякого передпосилочного знання, відомого його учасникам. Іншими словами, перш ніж вступати в спілкування, люди повинні володіти необхідним мінімумом зрозумілих їм значень, в які вкладається більш менш ідентичний сенс.

Німецька класична філософія розробляє категоріальний апарат, який є принципово значущим для концептуалізації комунікації. Людське спілкування трактується в категоріях суб'єкт-об'єктного зв'язку, тому комунікація постає як односпрямований процес (Й.Г. Фіхте) [10 – 11]. Але вже Ф. Шлейєрмахер розглядає спілкування між індивідами як суб'єкт-суб'єктне відношення. Він заклав основи філософської герменевтики, як мистецтва усвідомлення чужої індивідуальності, “іншого”, ввів поняття герменевтичного кола, коли текст (що розуміється як одиниця спілкування) розглядається як частина, а культура, в якій він функціонує, як ціле [12].

Низку нових аспектів у розуміння суті спілкування вніс Г.В.Ф. Гегель. Він фактично запропонував загальносоціологічний закон спілкування й відособлення особистості в суспільстві. У “Феноменології духу” Гегель, зокрема, відзначає, що індивідуальність “як одиничне суще явище” суперечить тому, що суть цієї індивідуальності є все ж таки “загальністю духу” [13, с. 163]. Розвиваючи філософські позиції Фіхте з проблеми комунікації, Гегель пов’язує проблематику спілкування з питаннями формування індивідуальної самосвідомості. Проте, початкові установки Гегеля є прямо протилежними позиції Фіхте. Соціально-філософське вчення Фіхте виходило з визнання початкової “даності” й “первинності” індивідів по відношенню до їх можливих і дійсних взаємодій з іншими людьми. У соціальній філософії Гегеля індивіди постають як передусім суспільні істоти усередині себе. Всі вони у своїй внутрішній суті вже сформовані суспільством і втілюють у собі об’єктивний дух, є його носіями.

Тут слід зробити термінологічне зауваження. Поняття “спілкування” не належить до числа тих, що найбільш часто зустрічаються в текстах Гегеля, ще рідше воно постає у нього в теоретично значущій формі. Там, де він його використовував (наприклад, при обговоренні питання про спілкування душі й тіла або життєвого спілкування людини з природою), воно відповідно до попередньої традиції збігалось за значенням з поняттям взаємодії. Але справа не в термінах, а в сутності, і оскільки в німецькій філософії до Гегеля спілкування вже розумілося як взаємодія між соціальними суб’єктами, відношення їх до “інших” індивідів, саме ця проблематика нас і цікавить. Інакше кажучи, спілкування, а разом з ним і природа комунікативного процесу виявляє характеристики діяльності, що буде враховано при подальших інтерпретаціях поняття комунікації.

Важливе значення в концептуалізації комунікації належить семіотиці, яка досліджувала властивості знаків і знакових систем. Біля витоків цього напрямку, що розробляється в рамках прагматизму, був американський філософ Ч. Пірс, на думку якого знаки породжуються в одній свідомості як інтенційні акти і впливають на іншу свідомість. Ці знаки в ранні моменти історії свідомості, що об’єктивується, були продуковані іншою свідомістю й адресовані першій і її “... діючому інтерпретатору. Тепер же вони стають інтенційним інтерпретатором у новій знаковій події” [14, с. 197]. Тим самим, знак стає білатеральним (від *bi...* й лат. *lateralis* – боковий) – двосторонній, такий, що відноситься до обох сторін, частин чого-небудь): він зв’язує те, що позначає й позначається, тобто форму виразу поняття у свідомості суб’єкта, з одного боку, і його свідомість через позначення – з іншого. У теорії Ч. Пірса для нас важливо підкреслити нескінченну діалектику знаків і їх інтерпретаторів, у якій знаки стають суттю духовного світу людини. Отже, Ч. Пірс вважав теорію знаків визначальною для дослідження комунікацій. Його ідеї одержали подальший розвиток у ХХ столітті.

Тема комунікації, інтерсуб’єктивності й діалогу стає однією з головних у філософії ХХ століття. Теоретичним чинником, який багато в чому визначив образ сучасних досліджень комунікації, став поворот філософської й наукової рефлексії до дійсності мови. Дослідження мовних і знакових структур, що розвернулися в роботах філософів і логіків (Б. Рассел, Л. Вітгенштейн), лінгвістів (Ф. де Соссюр та ін.) і семіотиків (Ч. Моріс), радикально змінили розуміння комунікації й підходи до її вивчення та організації.

У міру розвитку семіотики поняття “знак” поступово відходить на другий план, поступаючись місцем поняттю “текст” як універсальному засобу, який пронизує всі сфери людської життєдіяльності. Примітним у зв’язку з цим є вислів М. Бахтіна: “Людський

вчинок є потенційний текст і може бути зрозумілим (як людський вчинок, а не фізична дія) тільки в діалогічному контексті свого часу...” [15, с. 477- 478]. Наведена цитата, крім того, що вона представляє самостійну значущість, мала на меті продемонструвати деяку схожість семіотичного й постмодерністського підходів. Людина продукує текст, у якому відображений образ діяльності, що здійснюється в різноманітних життєвих і соціальних ситуаціях, тобто в контексті об’єктивних конкретно-історичних умов, так або інакше відображених у свідомості соціального суб’єкта. Активність його виражається не тільки у розгортанні, але, значною мірою, у взаємодії структур навколишнього світу. Відносини між текстом і людиною відрізняються великим ступенем складності, тому комунікативну функцію тексту, що виконується ним на всіх рівнях організації суспільства, не можна недооцінювати.

З точкою зору М. Бахтіна співвідноситься думка М. Петрова: “За будь-якими актами спілкування простежується наявність тексту як основної і, мабуть, вищої змістовної одиниці спілкування. Важливою особливістю для розуміння феномену соціальності тексту є те, що будь-який текст завжди має більш як одного власника, завжди знаходиться у спільному володінні двох або більшого числа індивідів покоління, яке живе, що й дозволяє тексту переживати своїх власників, існувати невизначено довго, постійно й спадково змінюючись в актах спілкування” [2, с. 83]. З наведеної цитати можна зрозуміти, що різноманіття суспільних відносин зводиться до особи й відображається передусім у процесі комунікації, у спілкуванні людей, яке реалізується у формі обміну діями породження й інтерпретації текстів – у текстовій (комунікативній) діяльності.

У сучасній науковій літературі текст все частіше розглядається як одиниця соціальної комунікації, як спосіб обміну й міра особливим чином організованої смислової інформації в сукупності її вербального й невербального аспектів. Крім того, в науковій літературі існує дискусія щодо схожості й відмінності комунікації і спілкування. У зв’язку з цим, можна виділити два основні сучасні підходи до розуміння термінів “комунікація” й “спілкування”.

Прихильники першого – Л. Виготський, В. Курбатов, Т. Парсонс та інші – схильні ідентифікувати ці два терміни, оскільки вважають, що процес комунікації неправомірно зводити лише до процесу передачі інформації [16 – 18].

Прихильники другого підходу – В. Вандишев, Д. Гільдебранд, В. Сломський та інші – наполягають на деяких відмінностях комунікації й спілкування [19-20]. У цьому контексті, аналізуючи аналогічну аргументацію, М. Каган ще наприкінці минулого століття виділив головні відмінності цих термінів: спілкування має і практичний, і духовний характер, тоді як комунікація є чисто інформаційним процесом; спілкування є міжсуб’єктною взаємодією, і структура його є діалогічною, тоді як комунікація – це інформаційний зв’язок суб’єкта з тим або іншим об’єктом [21, с. 143-144].

Таким чином, є всі підстави стверджувати, що в соціально-філософській науці накопичено суттєвий теоретичний досвід рефлексії поняття “комунікація”, який має беззаперечну цінність для сучасних наукових досліджень у даній науковій царині.

Використана література

1. Хабермас Ю. Демократия. Разум. Нравственность / Ю. Хабермас. – М. : Наука, 1992. – 176 с.
2. Петров М.К. Язык, знак, культура / М.К. Петров. – М. : Наука., 1991. – 328 с.
3. Платон. Избранные диалоги / Платон. – М. : Художественная литература, 1965. – 714 с.
4. Аристотель. Поэтика. Риторика / Аристотель. – СПб. : Азбука, 2000. – 346 с.

5. Квинтилиан Марк Фабий. Двенадцать книг риторических наставлений / Марк Фабий Квинтилиан ; [пер. с лат. (неполный) А. Никольского]. – СПб, 1834. – Ч. 1. – 486 с.
6. Цицерон. Диалоги: О государстве. О законах / Цицерон ; [пер. В.О. Горенштейна, прим. И.Н. Веселовского и В.О. Горенштейна, ст. С.Л. Утченко ; отв. ред. С.Л. Утченко]. – М. : Наука, 1966. – 224 с.
7. Хейзинга Й. Осень средневековья / Й. Хейзинга. – М. : Айрис-пресс, 2002. – 544 с.
8. Гоббс Т. Левиафан / Т. Гоббс. – М. : Мысль, 1991. – (Соч. в 2-х т. – Т. 2. – 735 с.).
9. Гольбах П.А. Катехизис природы / П.А. Гольбах. – М. : Мысль, 1963. – (Избранные произведения в 2-х т. – Т. 2. – 564 с.).
10. Фихте И.Г. Наукоучение 1801 года / И.Г. Фихте ; [пер. с нем. Б.В. Яковенко]. – М. : Логос, 2000. – 192 с.
11. Фихте И.Г. Наставление к блаженной жизни / И.Г. Фихте ; [пер. с нем.]. – М. : Канон+, 1997. – 400 с.
12. Шлейермахер Ф.Д. Речи о религии к образованным людям ее презирающим : монологи / Ф.Д. Шлейермахер ; [пер. С.Л. Франк]. – СПб. : АО “Алетейя”, 1994. – 335 с.
13. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа / Г.В.Ф. Гегель. – М. : Соцэкгиз, 1959. – (Соч. в 14 т. – Т. 4. – 440 с.).
14. Peirce Ch. Selected writing. – New York, 1977. – 340 p.
15. Бахтин М.М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках / М.М. Бахтин. – М. : Художественная литература, 1986. – 480 с. – (Литературно-критические статьи).
16. Выготский Л.С. Мышление и речь : Психологические исследования / Л.С. Выготский ; ред. Г.Н. Шелогурова. – М. : Лабиринт, 1996. – 416 с.
17. Курбатов В.И. Искусство управлять общением / В.И. Курбатов. – Р-н-Д : Феникс, 1997. – 352 с.
18. Парсонс Т. Система современных обществ / Т. Парсонс ; [пер. с англ. Л.А. Седова, А.Д. Ковалева]. – М. : Аспект-Пресс, 1998. – 270 с.
19. Вандышев В.Н. Философия. Коммуникация. Истина : монография / В.Н. Вандышев, В.С. Сломский. – Сумы : Изд-во Сумского гос. ун-та, 2009. – 216 с. – (Философские эссе).
20. Гильдебранд Д. Метафизика коммуникации. Исследование сущности и ценности общественных отношений / Д. Гильдебранд ; [пер. с нем. А.И. Смирнов]. – СПб.: Алетейя, 2000. – 373 с.
21. Каган М.С. Мир общения : Проблема межсубъектных отношений / М.С. Каган. – М. : Политиздат, 1988. – 315 с.

~~~~~ * * * ~~~~~